

PIOTR TAFIŁOWSKI – BRWINÓW

KSIĄŻKA W KOŚCIOŁACH PARAFIALNYCH ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ W ŚWIELE LIBER BENEFICIORUM JANA ŁASKIEGO

„Dziura budżetowa” nie jest specyficznym problemem naszych czasów. Towarzyszyła ona skarbowi Rzeczypospolitej od czasów nieszczęśliwego króla Władysława zwanego Warneńczykiem. Z dawien dawna również podejmowano próby uzdrowienia finansów publicznych. Jednej z takich prób częściowego zaradzenia trudnościom finansowym w początkach panowania króla Zygmunta I (po roku 1510) zawdzięczamy powstanie opisów uposażeń kościołów archidiecezji gnieźnieńskiej.

Opisy poszczególnych archidiaconatów sporządzono na polecenie arcybiskupa Jana Łaskiego w latach 1511-1523. Obszerne to źródło pozostało w rękopisie aż do schyłku XIX wieku, kiedy to trudu ogłoszenia go drukiem podjął się ksiądz Jan Łukowski¹. Z całego bogactwa szczegółowych informacji zawartych w dwóch opastych tomach druku zajmiemy się tutaj jedynie drobnym wycinkiem, to jest zestawieniem inwentarza ksiąg znajdujących się w poszczególnych kościołach.

Wzmianki o książkach rękopiśmiennych i drukowanych w całej *Liber beneficiorum* są bardzo skąpe i rozrzucone w wielu miejscach. Jedynie najbardziej skrupulatny opis archidiaconatu wieluńskiego zawiera również dokładniejsze wiadomości o księgozbiorach kościelnych.

Informacje zebrane z całego dzieła zestawilem w prezentowanym niżej inwentarzu. Został on ułożony topograficznie, przy czym miejscowości wymieniane są w takiej kolejności, w jakiej pojawiają się w księdze uposażeń.

Września, kościół parafialny – ołtarz św. Trójcy: *missale papireum*. Ołtarz Przemienienia Pańskiego: *missale*.

¹ *Jana Łaskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa, legata urodzonego Liber Beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1-2, Gniezno 1880-1881 (dalej: LB).

Żnin – ołtarz pw. Trójcy św.: *missale pergamenum scriptum*. Ołtarz pw. Dzie-wicy Marii: *missalia, unum papyreum impressum, et aliud pergamenum scrip-tum*. Ołtarz pw. Św. Krzyża i Łaski Zbawiciela: *missale papyreum impressum*. Ołtarz pw. Zwiastowania: *missale papyreum scriptum*.

Grzegorzew – ołtarz pw. św. Mikołaja: *missale papyreum*.

Konin – ołtarz pw. Trójcy Świętej: *missale pergamenum scriptum*.

Ślupca – w kościele tym własne mszały posiadały poszczególne altarie. I tak, altaria szewców miała jeden mszał (*missale pergamenum scriptum*), altaria płó-cienników również jeden (*missale papyreum scriptum*), altaria łuczników jeden (*missale pergamenum scriptum*), altaria rajców także (*missale papyreum scrip-tum*), natomiast kaplica za murami, należąca do tego kościoła, zaopatrzona była w dwa mszały (*missalia duo, unum papyreum impressum et aliud pergamenum scriptum*).

Na tym kończą się wiadomości dotyczące ksiąg w kościołach archidiecezji gnieźnieńskiej poza archidiakonatem wieluńskim, który opiszemy poniżej.

Wieluń – kościół kolegiacki: *missalia tria impressa et scripta quatuor; gradu-ale magnum in pergameno notatum et alia duo feralia similiter in pergameno no-tata; antiphonaria duo pro tempore hiemali et aestivali in voluminibus speciali-bus divisa in pergameno notata, psalteria quatuor*. Kościół konwentualny księży augustynów pw. Bożego Ciała: *missalia quatuor, graduale unum, antiphonarium unum*. Kościół konwentualny księży augustynów extra muros pw. św. Mikołaja: *missale unum in pergameno scriptum, graduale pergamenum, similiter et anti-phonarium*.

Ruda – *missalia tria, unum impressum et duo scripta, lombardica historia, sermones discipuli, agenda gnesnensis et alia vratislaviensis etiam impressa cum confesionali in uno volumine ligata*.

Wierzchołas – *duo missalia, scriptum et impressum; agenda gnesnensis*.

Mierzyce – *missalia duo, unum impressum, aliud scriptum*.

Parzymiechy – *duo missalia de pergameno scripta, tertium impressum dioe-cesis gnesnensis, duo viatici scripti, sermones discipuli, biblia impressa, lombardi-ca historia, quatuor volumina sermonum communum scripta et duo volumina ite-rum parva etiam communium sermonum; psalterium unum*.

Danków – *missalia tria, dioecesis gnesnensis unum, aliud cracoviense, ter-tium scriptum, similiter et quartum; agenda gnesnensis, graduale similiter cum missali mixtum, psalterium impressum; sermones Ruperti de tempore scripti, ser-mones breves de tempore, de sanctis, Raymundus cum legendis de sanctis, evange-lica expositio, et sequentiarum interpretatio in uno volumine, sermones discipuli de tempore et de sanctis, rationale divinorum*.

Krzepice – *missalia quinque de pergameno, sextum impressum dioecesis cra-coviensis, item graduale novum et aliud vetus de pergameno, item antiphonarium de pergameno similiter et psalterium, agenda gnesnensis, viaticus scriptus*. Ołtarz pw. Ciała Chrystusa w kościele szpitala w Krzepicach: *missale cracoviensis dio-ecesis impressum*.

Rudniki – *missalia duo, antiphonarium et psalterium de pergameno, agenda scriptam.*

Żytniów – *duo missalia, unum scriptum, aliud impressum, agenda gnesnensis.*

Stradziec (Strojec) – *missale scriptum, agendam scriptam.*

Praszka – *missalia duo, scriptum et impressum, graduale et antiphonarium, agenda cracoviensis impressa.*

Kowale – *missale.*

Wierzbie – *missalia duo, maius impressum, minus vero scriptum.*

Ożarów – *missale unum impressum.*

Krzywarzeka – *missalia tria, unum impressum, duo scripta, agenda scripta.*

Kadłub – *missalia duo bona, impressum videlicet et scriptum.*

Popowice (kaplica) – *missalia duo, scriptum et impressum.*

Grębień – *missalia duo, impressum et scriptum.*

Pątnów – *missale novum dioecesis gnesnensis impressum, aliud pergameneum, agenda scripta, graduale pergameneum.*

Łaszów – *missalia tria, unum cracoviensis dioecesis impressum et duo scripta in pergameno, agenda impressa cracoviensis.*

Dzietrzniki – *duo missalia scripta, psalterium scriptum pergameneum, agendam scriptam.*

Osiaków – *missalia tria, unum gnesnensis dioecesis impressum, secundum cracoviensis dioecesis similiter impressum, tertium de pergameno scriptum, antiphonarium papyreum, graduale pergameneum, agendas duas gnesnensis et vratislaviensis dioecesis.*

Rudlice – *missalia duo scripta in pergameno, agendam gnesnensem impressam, antiphonarium scriptum in papyro.*

Czarnożyły – *missalia duo, agenda gnesnensis.*

Wydrzyn – *missalia duo, scriptum et impressum, agendam impressam.*

Raczyn – *missalia duo, scriptum et impressum, agenda scripta, alia impressa gnesnensis.*

Chotów – *duo missalia in pergameno scripta, agenda una scripta et alia impressa.*

Mokrsko – *missalia duo, impressum gnesnensis dioecesis et scriptum in pergameno, postilla impressa, agenda gnesnensis.*

Komorniki – *agenda scripta, missale scriptum.*

Skomlin – *missale impressum et aliud scriptum, agenda scripta.*

Dzietrzkowice – *agenda scripta in pergameno, missalia duo in pergameno, antiphonarium pergameneum, graduale similiter.*

Łubnica – *missale novum impressum gnesnensis dioecesis, agenda scripta.*

Wójcin – *missalia duo et tertium cum antiphonis notatis mixtum, psalterium pergameneum, agenda impressa dioecesis vratislaviensis.*

Bolesławiec – *missalia quatuor, duo impressa et duo scripta, graduale pergameneum et antiphonarium, similiter psalterium bonum, agende duae.*

Wieruszów – *missalia duo impressa et duo in pergameno scripta, gradualia duo notata, antiphonarium etiam notatum, psalteria tria, unum impressum et duo scripto in pergameno, sermones Jacobini, agenda gnesnensis.*

Cieszęcin – *missalia duo, scriptum et impressum.*

Czastary – *missale unum scriptum et aliud impressum, agenda gnesnensis, antiphonarium cum missali in uno volumine scriptum, graduale notatum in papyro.*

Sokolniki – *missale impressum et aliud scriptum.*

Lyskornia – *missalia duo, unum impressum dioecesis cracoviensis, et secundum scriptum in pergameno.*

Walknowy – *missalia tria, unum impressum et duo scripta, agenda gnesnensis, psalterium scriptum, graduale notatum.*

Naramice – *missalia duo, impressum videlicet et scriptum.*

Biała – *missalia tria, unum impressum et duo scripto in pergameno, agenda impressa.*

Łagiewniki – *missalia duo, agenda scripta.*

Lututów – *missale impressum unum et quatuor scripta in pergameno, antiphonarium papyreum.*

Po zapoznaniu się z przedstawionym inwentarzem już na wstępie uderza fakt, iż w archidiakonacie wieluńskim – odmiennie niż w pozostałych – księgi, choćby tylko jeden mszał, znajdowały się w każdym bez wyjątku kościele. Czy więc archidiakonat ten był wyjątkiem? Z pewnością nie, a informacje te zawdzięczamy skrupulatności opisującego go kościoły tego archidiakonatu proboszcza z Iwanowic, doktora Jana Trojana ze Śleszyna².

Wnioskując z powyższego opisu proponuję postawić tezę kwantytatywną, iż księgi (przynajmniej jeden mszał, pisany lub drukowany) znajdowały się w każdym kościele archidiecezji. Wniosek ten zdają się potwierdzać informacje o księgach we Wrześni, Żninie, Grzegorzewie, Koninie i Słupcy. Brak kodeksów w opisach pozostałych kościołów pięciu archidiakonatów należy tłumaczyć tym, iż komisarze arcybiskupa (Jan z Poznania, Andrzej Góra, Maciej Śliwnicki, Tomasz Rożnowski, Feliks Naropiński, Maciej Kijowski; łącznie z wieluńskim *Liber beneficiorum* zawiera opisy sześciu archidiakonatów) skupiali całą swoją uwagę na opisach uposażenia kościołów (powinności chłopskich i różnego rodzaju czynszów) oraz ich nieruchomości (pól, łąk, placów, budynków), pomijając zasoby skarbcowe. Jeśli nawet kosztowności były spisywane, robiono to niesystematycznie i bez staranności (jak np. w Żninie, gdzie opuszczono pierwszy ołtarz).

Występowanie mszału w każdym istniejącym opisie skarbcu (w Kowalach była to jedyna księga w kościele) dowodzi szczególnego znaczenia tej księgi. Co więcej, niemalże zawsze wymieniany jest on na pierwszym miejscu.

Przy tak ogólnikowych wzmiankach nie można bliżej zidentyfikować wydań mszałów drukowanych. Możemy jedynie stwierdzić, iż „nowe mszały drukowane” znajdujące się w kościołach w Pątnowie i Łubnicy to z pewnością *Missale*

² LB 2, s. 89.

Gnesnensis diocesis wydane z polecenia arcybiskupa Jana Łaskiego u Jana Hallera w 1523 roku. Przed tą datą ujrzała światło dzienne zaledwie jedna edycja mszału gnieźnieńskiego, opublikowana w roku 1506 z polecenia arcybiskupa Andrzeja Róży Boryszewskiego. Do tego właśnie wydania odnosi się bez wątplenia większość zapisek. Nieporównanie więcej mszałów opublikowali biskupi krakowscy. Bibliografia Estreichera notuje z lat 1483-1517 aż dwanaście wydań mszałów diecezji krakowskiej oraz jeden mszał gnieźnieńsko-krakowski. Widać więc, iż w tym zakresie potrzeby archidiecezji gnieźnieńskiej pokrywała produkcja krakowska. Wyjątkowy egzemplarz mszału rękopiśmiennego wraz z antyfonami zanotowano w Wójcinie, Danków natomiast posiadał mszał połączony z gradualem.

Poza omówionymi wyżej mszałami podstawowy zasób ksiąg liturgicznych w opisywanych kościołach stanowiły antyfonarze, psalterze i graduały, czyli księgi chórowe do odprawiania liturgii śpiewanej. W tym okresie były to księgi wykonywane ręcznie, zawierające notację nutową wraz z tekstem pieśni, często z pięknie zdobionymi inicjałkami. Stale spotyka się także agendy, czyli zbiory modlitw oraz formuł i przepisów kościelnych, układane dla diecezji gnieźnieńskiej, krakowskiej i wrocławskiej. Układ agend rękopiśmiennych pochodził zapewne jeszcze z czasów biskupa krakowskiego Mikołaja Trąby (pocz. XV wieku). Agendy drukowane ukazywały się kilkakrotnie. Ten zrąb literatury liturgicznej uzupełniany był zbiorami modlitw – rękopiśmiennymi brewiarzami (*viatici scripti*, kościoły w Parzymiechach i Krzepicach).

Co ciekawe, ze wszystkich opisywanych kościołów tylko w jednym (w Parzymiechach) znajdował się drukowany egzemplarz Pisma świętego. Polskie oficyny rozpoczęły tłoczenie Biblii dopiero około połowy wieku. Natomiast drukarnie Europy Zachodniej wyprodukowały wiele wydań jeszcze przed rokiem 1500. W Polsce najczęściej posługiwano się Bibliami drukowanymi w Niemczech (Norymberga, Kolonia, Moguncja, Strasburg), a także w Bazylei i Wenecji³.

Nigdzie natomiast (mimo ponawianych zarządzeń kościelnych) nie spotykamy żadnego zbioru statutów synodów prowincjonalnych, ani tych opublikowanych drukiem staraniem prymasa Łaskiego w latach 1512 i 1518, ani też wcześniejszych rękopiśmiennych wydanych przez Mikołaja Trąbę.

Nie sposób bliżej określić wydania postylli znajdującej się w kościele mokrskim (*postilla impressa*). Wykłady ewangelii były jednymi z częściej drukowanych dzieł schyłku Średniowiecza. Repertorium Haina notuje sześć wydań postylli⁴.

³ Por. B. K o c o w s k i, *Katalog inkunabulów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. 1, Wrocław 1959, s. 143-159: 35 wydań Biblii; W. W i s ł o c k i, *Incunabula typographica bibliothecae Universitatis Jagellonicae cracoviensis*, Cracoviae 1900, s. 70-73: 19 wydań; K. K a n t a k, *Spis ksiązek z XV wieku księżnicy Seminarium Duchownego w Poznaniu*, cz. 1, Poznań 1921, s. 25-28: 6 wydań. Zob. także internetowy katalog starych druków Biblioteki PAN w Kórniku.

⁴ L. H a i n *Repertorium bibliographicum*, Tubingae 1831, vol. 2, pars 2, s. 148.

Wymienione w opisie kościoła w Dankowie *rationale divinorum* można bez trudu zidentyfikować jako *Rationale divionrum officiorum* Wilhelma Duranda († 1296). Ten symboliczno-alegoryczny wykład liturgii rozpowszechniony był w całej Europie już przed rokiem 1500 w 44 wydaniach⁵. Raymundus to z pewnością nic innego jak bardzo popularna *Summa de poenitentia* Rajmunda de Pennaforta. Oprawione razem z *Summą* w jeden wolumin *legendis de sanctis* to zapewne najpoczytniejszy w średniowieczu zbiór żywotów świętych autorstwa Jakuba de Voragine. To samo dzieło znajdowało się również w Rudzie i Parzymiechach, wciągnięte do inwentarza pod tytułem *lombardica historia*⁶.

Przez *evangelica expositio* należy rozumieć jeden z wielu powstałych w wiekach średnich traktatów objaśniających żywot Jezusa, wraz z cytatami z Ojców i modlitwami. Oprawione wspólnie z nimi *sequentiarum interpretatio* (objaśnienia do sekwencji, czyli pieśni liturgicznych) to być może dzieło Henryka Monachusa *Textus sequentiarum cum bonis commentis*. W Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego znajduje się pięć wydań anonimowego *Textus sequentiarum cum optimo commento*⁷, bez porównania jednak obu tekstów nie sposób powiedzieć, czy chodzi tu o to samo dzieło.

Znajdujące się w kościele w Rudzie *confessionale*, to z pewnością jeden z wielu powstałych po roku 1215, kiedy to IV sobór laterański wprowadził obowiązek dorocznej spowiedzi usznej dla każdego chrześcijanina, podręczników dla spowiedników. Nosiły one różne tytuły: *Poenitentiarius*, *Summa confessorum*, *Modus confitendi* itp⁸. Nie wiemy, o który z nich może chodzić w tym wypadku.

Z wymienionych w inwentarzu zbiorów kazań bliżej zidentyfikować można jedynie *sermones discipuli* (Danków, Ruda, Parzymiechy). *Discipulus* to imię przyjęte przez dominikanina Jana Herolta, pod którym ogłosił on kilka cykli kazań, wielokrotnie wydawanych również drukiem⁹. *Sermones Jacobini* (Wieruszów) to być może zbiór kazań Jakuba de Voragine, choć dziwi nieco taka właśnie lekcja imienia autora. *Sermones breves* zaś to najprawdopodobniej szkielety kazań, konспекty o charakterze podręcznikowym, spisywane jako pomoc w pracy kaznodziei, który stosownie do potrzeb rozwijał je i obudowywał *exemplami*.

Najwięcej konfuzji natomiast wzbudzają *sermones Ruperti de tempore* (Danków). W znanych mi katalogach rękopisów średniowiecznych bliżej nieokreślony *Rupertus* jako autor kazań *de tempore* i *de sanctis* występuje zaledwie jeden raz. Po dokładniejszych badaniach okazuje się jednak, iż nie mamy tu do czynienia z homiletycznym białym krukiem, lecz z błędną lekcją imienia autora. *Rupert* – to zniekształcona forma imienia *Robert*. Utożsamić go zaś należy z auto-

⁵ L. Hajdukiewicz, *Biblioteka Macieja z Miechowa*, Wrocław 1960, s. 309.

⁶ Hajdukiewicz, *Biblioteka*, s. 355.

⁷ Kocowski, *Katalog inkunabulów*, s. 769-771.

⁸ Por. P. T. Dobrowolski, *Wincenty Ferrer kaznodzieja ludowy późnego Średniowiecza*, Warszawa 1996, s. 140; J. Delumeau, *Wyznanie i przebaczenie. Historia spowiedzi*, Gdańsk 1997.

⁹ Hajdukiewicz, *Biblioteka*, s. 279.

rem popularnych zbiorów kazań Robertem Holcotem. Twierdzenie to uprawdopodobnia fakt, iż Holcot odnotowywany bywał także pod imieniem Rupertus¹⁰.

Identyfikacja pozostałych zbiorów kazań (np. *quatuor volumina sermonum communum scripta et duo volumina iterum parva etiam communium sermonum*, Parzymiechy) nie jest możliwa. Należy pamiętać, iż homiletyka była najbujniej rozwiniętą gałęzią średniowiecznej literatury.

Zarówno w dużych kościołach parafialnych miejskich, jak też w małych wiejskich, podstawowym zespołem ksiąg (uwzględniając oczywiście różnicę skali) były dzieła liturgiczne, co bardzo wyraźnie widać w powyższym inwentarzu. W tych pierwszych jednakże u schyłku średniowiecza księgozbiór uzupełniany bywał dziełami naukowymi z innych dziedzin i spełniał w pewnym stopniu rolę biblioteki publicznej¹¹. W kościołach parafialnych wsi archidiakonatu wieluńskiego (a najpewniej również całej archidiecezji) kanon ten nie został przekroczony. Poza księgami niezbędnymi kapłanom podczas sprawowania liturgii mszy świętej, znajdujemy tu jedynie zbiory modlitw, kazań oraz żywoty świętych. Lepiej pod tym względem nie był wyposażony nawet największy z opisanych tu, kościół kolegiacki w Wieluniu.

Nic nie wiemy na temat czytelnictwa ksiąg spoza kanonu sprawowania liturgii (czyli *Złotej legendy*, która pełniła także rolę literatury rozrywkowej). Nie sposób określić, czy świeccy (np. właściciel wsi) wypożyczali lub czytali to dzieło, tzn. czy choćby w takim ograniczonym zakresie realizowana była funkcja biblioteki publicznej. Nie wiemy także, czy owa Złota legenda trafiała do kościołów w drodze przypadku (osobiste zainteresowania fundatora czy opiekuna kościoła, zapis testamentowy) czy też na zamówienie kleru parafialnego.

W wielu wypadkach nie sposób określić, czy notatka opisuje książkę drukowaną czy też rękopiśmienną.

Szkoła parafialna istniała jedynie we wsi Ruda, nie wpłynęło to jednak na wartość kościelnego księgozbioru.

Wszędzie księgi wymieniane są wśród klejnotów kościelnych (clenodia et apparatus) – złotych i srebrnych krzyży, monstrancji, pater, kielichów, szat. Miejscem ich przechowywania był więc skarbiec kościelny, co jest oczywiste ze względu już choćby na wartość iluminowanych rękopisów. Ponadto nieuzasadnione byłoby wydzielanie specjalnego pomieszczenia (biblioteki) dla kilku woluminów. Nie było takiej potrzeby również z tego względu, że w większości (poza kilkoma wypadkami, jak Parzymiechy czy Ruda) były to księgi liturgiczne, nie przeznaczone do indywidualnej lektury.

Najbogaciej wyposażone w księgi były kościoły w Wieluniu, Parzymiechach, Dankowie, Krzepicach, Osiakowie, Wieruszowie i Bolesławcu. Niewątpliwie szło to w ścisłym związku z zamożnością opiekunów kościołów, fundatorów ksiąg. Ponieważ uposażenia tych kościołów nie różnią się zasadniczo od posia-

¹⁰ H. Thurn, *Die Handschriften der kleinen Provenienzen und Fragmente*, Wiesbaden 1990.

¹¹ E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 140-142.

danych przez pozostałe, można przyjąć, iż księgi nie były kupowane z dochodów duchowieństwa.

Wyżej wymienione osady stanowiły własność szlachecką i królewską (Krzepice i Wieruszów). Wsie należące do arcybiskupa gnieźnieńskiego (Kadłub, Grębień, Wydrzyn) były pod tym względem zaopatrzone słabiej, posiadały jedynie po dwa mszały.

Z wymienionych wyżej ksiąg nie zachowała się najprawdopodobniej żadna. Wedle uzyskanych przez mnie informacji z najlepiej uposażonych w tym względzie kościołów, plebanie w Rudzie i Parzymiechach zostały doszczętnie spalone podczas drugiej wojny światowej wraz ze skarbami, natomiast stan posiadania kościoła w Dankowie nie da się obecnie bliżej sprecyzować z powodu nieuporządkowania zasobu. Ponadto niektóre kościoły (Parzymiechy, Danków) od ok. połowy XVI do około połowy XVII wieku znajdowały się w posiadaniu protestantów. Nie trzeba szczególnie podkreślać, iż tego rodzaju perturbacje dziejowe nie wpływały korzystnie na stan zachowania zabytków sztuki sakralnej.

Das Buch in den Pfarrkirchen der Erzdiözese Gnesen im Lichte des *Liber beneficiorum* von Jan Łaski

Zusammenfassung

In diesem Text behandle ich das Problem der in den Pfarrkirchen der einzelnen Dekanate der Erzdiözese Gnesen (Gniezno) zu Beginn des 16. Jahrhunderts gesammelten Bücher. Vorliegender Artikel entstand auf der Grundlage des Quellenmaterials aus dem auf Anweisung von Erzbischof Jan Łaski in den Jahren 1511-1523 geführten *Liber beneficiorum* der Erzdiözese, das von J. Łukowski in den Jahren 1880-1881 in gedruckter Form herausgegeben wurde. In diesem Buch finden wir eine sehr genaue Beschreibung des Archidiaconats Wieluń, und es enthält die meisten Informationen über die sich in den dortigen Pfarrkirchen befindenden Bücher. Auf der Grundlage dieser Beschreibungen wurde ein Inventarverzeichnis der Bücher in den einzelnen Kirchen (in topographischer Anordnung) angefertigt und danach ein Versuch ihrer Identifizierung unternommen. Allerdings war eine genaue Identifizierung eines Teils der Posten dieses Inventarverzeichnisses wegen der Kürze der Beschreibung nicht möglich. Dies betrifft besonders die Predigtsammlungen.

Die Anfertigung einer solchen Zusammenstellung liefert die Grundlage zur Erörterung der Lesegewohnheiten des Pfarrklerus. Diese Frage resümierend muß festgestellt werden, daß in den in diesem Text besprochenen Pfarrkirchen der Kanon der seelsorglichen und religiösen Literatur nicht überschritten wurde und die kirchlichen Buchsammlungen auch nicht durch Literatur aus anderen Gebieten ergänzt wurden.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich